

Economia i societat a Andorra a l'edat mitjana. Alguns elements de reflexió

Roland Viader

CNRS

És impossible pretendre esbossar una descripció més o menys sòlida de l'organització general de la producció i del repartiment social dels productes a l'Andorra medieval: la documentació que es pot reunir té massa llacunes. Sobre aquestes qüestions, és fins i tot ben sovint muda. El més assenyat, en conseqüència, seria certament llançar la tovallola, confessar la nostra ignorància i intentar d'aproximar-nos al funcionament d'aquesta societat per altres camins, amb altres preguntes. Per descomptat, tanmateix, aquesta posició de prudència metodològica és insostenible a llarg termini. ¿De quina manera podríem proposar una anàlisi vàlida de les relacions socials sense saber gens ni mica de què vivien els actors d'aquestes relacions?

Si bé és cert que hi ha una mica de retòrica en aquesta manera d'abordar el problema, no és pas solament pel gust de la paradoxa. Més aviat es tracta de significar fins a quin punt no podem acceptar la nostra ignorància en la matèria. Darrere d'aquest exemple, hi ha efectivament un dilema terrible per a l'investigador: ¿com ignorar el que no podem saber i que hauria de ser conegut imperativament? Davant de la impossibilitat de construir un saber, aquesta injunció de coneixement és una dimensió quotidiana de la feina de l'historiador, que no està prou subratllada, em sembla. Per a progressar, per a construir les nostres narracions o les nostres anàlisis, hem de fer com si coneguéssim o com si el que ignorem només tingués una influència limitada o aproximadament estimable. L'important, al meu parer, no és denunciar aquest tripijoc històric sinó fer-lo explícit. Aquest bricolatge de l'investigador és necessari i hi guanyaríem molt si coneguéssim millor les maneres, el trucs, els artificis que l'historiador fa servir per neutralitzar una ignorància ben legítima¹.

1. Aquestes remarques liminars no volen de cap manera pledejar a favor d'una hipercrítica o d'una exposició metodica de tots els dubtes i les ignoràncies. No crec possible una ciència que pretengui fonamentarse en l'examen exhaustiu de tot allò que no se sap. No penso llegir un llibre d'història que comenci

Naturalment, jo mateix he jugat aquest joc perillós en la meva tesi sobre Andorra². N'hi haurà prou de comparar algunes de les meves observacions sobre l'economia medieval d'aquestes valls amb els desenvolupaments d'Olivier Codina sobre els andorrans de l'època moderna per mesurar fins a quin punt sé poca cosa sobre les formes de producció i de distribució dels productes a l'Andorra medieval (i fins a quin punt serà difícil de saber-ne més). Fer-ne una exposició exhaustiva no seria gaire interessant. Per això m'ha semblat més interessant aquí, en l'òptica que acabo de dir, exposar succintament de quina manera aquestes observacions intenten ultrapassar aquestes llacunes immenses. La meva intenció no és de cap manera la de presentar un model, sinó a tot estirar la d'analitzar una mica un exemple els límits del qual conec millor que ningú. És una bona manera, d'altra banda, de retornar a les seves modestes proporcions els coneixements adquirits.

De res o de molt poc: les fonts i el probable

Si no podem dir d'una sola tirada tot el que no sabem sobre l'economia de l'Andorra medieval, és força fàcil suggerir-ne l'amplària. No disposem de cap mitjà que ens permeti conèixer prou exactament la població de les Valls, el volum i la naturalesa precisa de les produccions, les tècniques utilitzades, els rendiments, el règim alimentari, etc. Amb aquestes condicions, no veiem gaire com poder construir la més mínima anàlisi.

Volem dir amb això que no sabem res absolutament? És evident que no. D'entrada hi ha tot el que podem excloure raonablement: els andorrans no vivien ni de la indústria aeronàutica ni de la pesca d'alta mar. D'altra banda, i més seriosament en apariència, hi ha les activitats de què donen testimoni els documents: menció de camps, de vinyes, de bestiar, per exemple. Enmig d'aquestes dues coses, sobretot, hi ha tot allò que podem tenir per més o menys probable: confrontant les alteracions i el que sabem del període i de les regions veïnes, no semblarà gens dubtós que els andorrans hagin practicat l'agricultura, la ramaderia, la recol·lecció. Podem ser, és cert una mica més precisos que això. Els textos evoquen el conreu dels blats, entre els quals de vegades es distingeix entre forment, sègol i ordi; permeten d'entreveure l'existència d'arades; assenyalen la

interrogant-se sobre els orígens de l'univers, de la vida, de l'home i de la societat; i no crec ningú conscient de totes les seves ignoràncies. L'historiador que no es llança al buit no és un historiador. I no hi ha res més remarcable que les interpretacions acrobàtiques i els fets artísticament restablerts. Ara bé, aquí, precisament, tot és una qüestió de tècnica. ¿Com recolzar-se en el buit, com rebotar a les parets de l'avenç, com no caure en els abismes d'incerteses? Els historiadors són experts en la matèria. Però, com els prestidigitadors, repugnen desvelar els seus trucs. El que vull dir, en conseqüència, és que em sembla que la nostra disciplina guanyaria molt amb una reflexió col·lectiva sobre les maneres de com podem afranquir-nos de la ignorància.

2. VIADER, 2003.

vinya i la producció de vi; distingeixen la producció hortícola d'*herbes* i d'hortalisses, de cols, de naps i de cebes en particular; desvelen la cria de gallines, el consum d'ous, la producció de formatges i la utilització de la llana; assenyalen prats i deixen veure la constitució d'estocs ferratgers; donen testimoni de la transhumància al segle XIV. Deixen endevinar també la pràctica de la caça i de la pesca; evoquen el carboneig, esmenten fargues i molins, i semblen revelar l'existència de teixidors, pelleters i sabaters.

A tot això, podríem afegir que els andorrans estaven sotmesos (tots junts, per grups o individualment) a personatges poderosos, tots forasters de les Valls, i que els devien un cert nombre de prestacions per diverses raons. Sabem igualment que els seus petits nuclis d'habitants tenien gairebé sempre capelles organitzades en parròquies, i que els fidels pagaven el delme a l'Església. Els documents, de més a més, ens mostren que els habitants de les valls podien posseir individualment parcel·les de terra, i que els patrimonis estaven compostos essencialment per la reunió d'aquests trossets de terra, propietat de petits grups familiars: una família conjugal el més sovint, grups de germans o de cosins més rarament i sense que mai sigui atestada la coexistència durable de diverses cèl·lules conjugals. Els textos, en fi, permeten de veure que enllà d'aquestes terres s'estenien els boscos i les pastures que pertanyien a la comunitat de cada lloc.

Dit això, tanmateix, no haurem fet avançar gaire la nostra qüestió: tot plegat, efectivament, suggereix simplement que els andorrans de l'Edat Mitjana vivien en un món molt semblant al de la majoria dels seus contemporanis; cosa efectivament molt probable. El resultat és escàs i no permet de cap manera delimitar unes particularitats de l'economia andorrana que permetrien, en un segon temps d'anàlisi, explicar tal o tal altra singularitat reparada en el conjunt de les relacions socials. Es tracta, tanmateix, d'una etapa decisiva en el camí que podem intentar seguir d'ara endavant. Implícita o explícita, la comparació que acabem d'establir permet, en efecte donar la volta a l'objectiu. Si la producció i el repartiment dels productes són globalment semblants a les d'altres regions d'Europa a la mateixa època, podem esperar algunes semblances en l'organització general de les relacions socials. Anant cap a la recerca d'aquestes semblances, podem ja donar per suposada una certa consolidació del postulat de sortida. L'homologia dels sistemes econòmics no serà menys probable, però restarà, tanmateix hipotètica: un punt que no hem de perdre de vista. Sistemàticament, i això potser encara ens interessa més, una diferència remarcable en la morfologia o el funcionament de les relacions socials podria ser atribuïda a una separació sensible en l'organització de la producció i el repartiment dels productes. Un cop formulada aquesta hipòtesi, seria així possible buscar indicis susceptibles de confirmar-ne la pertinència i la coherència. Cap d'aquests dos casos de figures, cal subratllar-ho, no permet dibuixar el panorama que falta de l'economia andorrana, només permeten orientar la investigació i de construir ventalls de pressumpcions que autoritzin a aventurar-se allà on les fonts no proporcionen dades directes.

Presentada així, l'aproximació ja apareix plena d'incerteses i molt fràgil. Cal de totes maneres valorar un altre dels seus límits. El que ignorem de l'economia andorrana i el que creiem saber de la societat andorrana no pot ser comparat al que van ésser l'economia i la societat medieval en el seu conjunt, sinó solament al que pensem saber-ne: és a dir que trobem aquí encara un terreny ple de llacunes i de subjectivitat. La discussió pot llavors durar indefinidament. Per tallar aquesta mena de deriva, cal limitar-se a idees molt generals que obtinguin més o menys la unanimitat. Podríem proposar diverses pistes (el paper de l'Església o de la producció familiar, per exemple). Quan llegim síntesis o monografies referides a les ruralies medievals, la senyoria apareix de totes maneres, indiscutiblement, com l'eix principal al voltant del qual s'estructuraven les relacions socials, almenys a la segona meitat de l'Edat Mitjana. Sense prejudicar de què anava exactament, podem aleshores intentar veure com es manifestava la senyoria a Andorra, esperant que algunes distàncies remarcables permetin després orientar la reflexió sobre l'organització de la producció i el repartiment social dels productes.

L'economia de la sostracció senyorial

El sistema senyorial, és evident, no es redueix a la quantitat dels productes sostrets de l'activitat dels camperols. Podem pensar, però, que és un indicatiu dels més eloqüents sobre la capacitat dels dominadors d'apropiar-se dels fruits d'aquest treball, i sobre les maneres com podia exercir-se aquest poder. Al capdavall, és un dels aspectes menys mal il·luminats per la nostra documentació.

Des d'aquesta perspectiva, la gestió de la senyoria no ens importa gaire, per moltes raons. Efectivament, no es tracta pas de comprendre el funcionament particular de cada entitat senyorial, sinó d'intentar copsar l'impacte general de les sostraccions sobre el conjunt de les activitats andorranes. Des d'aquest punt de vista, l'estructura individual de les senyories ens interessa ben poc atès que les persones que posseïen drets senyorials a les Valls no eren andorranes i exercien els seus poders de dominació en altres terres i altres homes. És a dir, en suma, que les seves posicions i les seves estratègies no eren solament determinades per l'estat de les relacions socials a Andorra, i molt que se'n falta ben sovint. L'objectiu, al contrari, seria delimitar l'agencament, l'arquitectura global de les diferents senyories, i la manera com aquesta estructura de conjunt pesava sobre l'organització de les relacions de producció en el si de la societat andorrana.

Dit això, com portar l'anàlisi? Cal, per exemple, la distinció clàssica entre senyoria banal i senyoria predial? Cal considerar d'entrada el volum o la naturalesa de les prestacions requerides? Cal portar més enllà la classificació, i diferenciar, per exemple, les banalitats, els ingressos de la justícia, els drets sobre el mercat, les tales, etc.? Formular la pregunta porta ràpidament a constatar que

no hi ha cap acord historiogràfic sobre la classificació dels drets senyorials³. De més a més, veiem sovint força malament de quina manera aquestes classificacions, de naturalesa jurídica en general, podrien permetre d'aclarir el lloc ocupat per les sostraccions en l'organització de les relacions de producció. Cal, doncs, construir una nova classificació? La feina és àrdua per força. De més a més, no perillem, definint categories, de prohibir la comparació que havia de fonamentar el nostre procediment?

És com dir francament que no he trobat solucions satisfactòries del tot a aquestes preguntes. Les categories que he utilitzat s'han fonamentat en fonts de què disposava, també en distincions que em semblaven importants en l'organització social de la producció a Andorra, però també no cal amagar-ho, intentant de romandre suficientment proper de les classificacions habituals perquè la comparació no esvingui impossible.

Per això m'ha semblat important, d'entrada, de distingir les sostraccions sobre l'agricultura perquè la possessió privada de camps, vinyes i horts semblava indicar bé que la producció, pel que fa al cas, estava organitzada essencialment dins del marc familiar. Ja s'endevina, una categoria com aquesta ho és tot menys clarament definida. Cal tenir en compte els productes de l'agricultura lliurats a títol de la justícia o de la possessió d'una casa ? Hi cal incloure les feines obligatòries lligades a una producció agrícola? ¿Cal comptar-hi els censos en moneda amb motiu d'haver estat esmerçats per a disposar d'una terra per conrear, o excloure'ls, considerant que aquests diners podrien provenir d'un altre sector d'activitat? Aquestes preguntes estan a prop de llevar tota pertinença a la categoria de sostracció sobre l'agricultura. És a dir que, finalment, la coherència d'aquesta elecció es revela molt pragmàtica i ocasional. A Andorra, els pagaments en productes agrícoles lliurats a títol de drets jurisdiccionals tenen un valor tan mínim que els podem negligir; d'altra banda, el gran domini no existeix i els treballs obligatoris són desconeguts. Dins d'aquest apartat, en definitiva, només hauríem de tenir en compte els censos de propietats i el delme. En suma, aquesta seria una categoria força clàssica, que incorporaria senyoria predial i delme, si no deixéssim de banda els censos no referits a terres cultivades i els delmes sobre produccions no agrícoles.

Al contrari de les terres agrícoles, l'aprofitament dels altres recursos naturals (aigües, herbes, boscos, etc.) apareix fonamentalment mediatitzada per l'existència de comunitats territorials. És ordinàriament l'espai dels usos camperols i de les reserves senyorials, un lloc de costums i de rendes on s'exerceix la justícia senyorial i on s'entremesclen particularment el banal i el predial. És igualment una categoria mal definida i, tanmateix, un conjunt de prerrogatives que sembla essencial en l'afirmació del poder senyorial. Una vegada més, però, el cas

3. (CHARBONNIER, 1994 : 187-199 ; BOURIN, MARTINEZ SOPENA, 2004.

d'Andorra permet transgredir les classificacions usades habitualment, simplement perquè, com veurem, tot poder senyorial és en aquest aspecte ignorat.

M'ha semblat important, en tercer lloc, distingir les sostraccions referides a la ramaderia perquè aquesta activitat es situa en la intersecció de les dues categories precedents: la cabanya i les capacitats d'establació depenen de les possibilitats de cada grup familiar, mentre que l'accés a les pastures està molt regulat per l'organització de les comunitats. A Andorra, novament, aquest grup de sostraccions es revela força eficaç en raó de la configuració local de les puncions senyorials. Deixant a part el delme que, pel cas, és el dossier central, les sostraccions de productes de la ramaderia són al capdavant molt poc significatives. De totes maneres, això deixa de ser veritat si considerem les taxes preses sobre el bestiar andorrà fora de les Valls: és tot el problema de la transhumància que queda plantejat així. En aquest últim cas, tanmateix, la intervenció del món exterior, o si preferiu la inserció dels adorrans en la societat global que els envoltava, era molt més forta. És per això que m'ha semblat pertinent excloure aquestes taxes de la categoria de les puncions que pesaven sobre la ramaderia per a integrar-les en una altra classe de sostraccions. Hi tornaré.

Intentant, després, de desxifrar els pagaments sobre les activitats de transformació, no he pas volgut distingir per força un grup d'artesans; més aviat he intentat d'aclarir les operacions que, obligant a una inversió particular de mitjans, de temps o de traça, podien implicar per això formes particulars de participació social del treball. Des d'una òptica comparatista, d'altra banda, es tractava evidentment d'observar el que podia passar en un domini que fou, ordinàriament, el terreny privilegiat de les banalitats i dels monopolis que permetien tan sovint als senyors controlar el joc de l'economia local. Els molins, les fargues, el forns, els cups, però també els carnisers, els sabaters, els pelleters semblen dibuixar, a Andorra, tot el cercle visible dels intercanvis intravilatans (és a dir, exclouent abusivament els intercanvis en treball agrícola, aliments, llavors, etc. que considerarem arbitràriament com a dependents només de les categories evocades precedentment).

De manera força caricatural, podem considerar que les activitats amb finalitats comercials començaven solament més enllà d'aquesta esfera d'intercanvis locals (perquè aquest mercat sembla estructurar-se solament a finals del segle XIV, i amb altres finalitats que la circulació interna dels productes). És només a aquest nivell que l'organització adorrana de la producció apareix determinada principalment per la seva integració en un espai regional. Sota de la rúbrica ambigua de sostraccions sobre el comerç, he doncs provat de reagrupar les taxes a què estava sotmesa la circulació de les mercaderies i dels ramats andorrans fora de les valls. El desenvolupament d'aquestes activitats, ben evidentment, s'inseria en un conjunt de relacions socials força diferenciades de les precedents (fins i tot si és clar, per exemple, que ens costaria força distingir com a dues categories estanques la cria de bestiar i la transhumància).

En una darrera categoria, finalment, he reagrupat les puncions senyorials que em semblava impossible imputar a un sector d'activitat particular o a una forma particular de les relacions socials de producció. Per designar aquest grup, m'he resolt a utilitzar l'expressió molt poc satisfactòria de sostraccions sobre la fortuna i la força de treball, considerant que aquestes puncions gravaven indistintament tots els béns que tenia cada individu i tots els béns que cadascú pogués produir. Per definició, aquests pagaments eren susceptibles de referir-se a tots els tipus de relacions socials que he intentat de distingir fins ara. Essencialment, a Andorra, es tractava de la quèstia i de les despeses de justícia i de notariat: és a aquest nivell, quasi exclusivament, que es manifestava el poder jurisdiccional dels senyors.

Aquestes categories, és evident però ho repeteixo, són coixes i forjades per a la circumstància. L'única manera de defensar-les és, en conseqüència, veient la seva capacitat d'ensenyar les particularitats del sistema senyorial a què foren confrontats els andorrans. Per a facilitar la síntesi, he escollit d'agrupar de dos en dos l'examen d'aquestes sis rúbriques. Cosa que no canvia res dels fons de la qüestió.

Les sostraccions sobre l'agricultura i la ramaderia

Els acords signats el 1162 i el 1176 pels andorrans i el bisbe d'Urgell, el seu senyor, esmenten un cert nombre de pagaments fixos en espècie que, per diverses raons, eren deguts cada any o cada dos anys pel conjunt de les comunitats d'Andorra: una quarantena de fogaces, algunes mesures de vi, alguns quaters de porc, sis vaques cada dos anys... Totes juntes, aquestes prestacions no eren en absolut negligibles. Però, fins i tot si no sabem estimar exactament la població de les Valls, queda clar que referit al nombre total de les famílies andorranes, no podia ser gaire gran cosa. Doncs, no és pas per aquesta banda que cal buscar una forta capacitat dels senyors per gravar les activitats agropastorals dels andorrans.

D'entrada, la pista de la senyoria predial sembla molt més sòlida. Una petita desena de contractes agraris ben bé en la tradició catalana evoquen, en efecte, unes parts compreses entre el quart i la meitat dels fruits. Podríem treure'n la conclusió, com ha estat el cas sovint, que els andorrans estaven sotmesos a una senyoria de les més feixugues, com era el cas a les regions de Girona o de Barcelona. A això, tanmateix, hi podem oposar uns contractes quasi tan nombrosos que només imposaven pagaments fixos força mínims, en espècie o en diners. De fet, aquests dos exemples només ens mostren que la propietat podia ser molt opressiva o molt lleugera, i no ens diuen res sobre les condicions més esteses.

Molt afortunadament, dos capbreus ens donen una imatge una mica més precisa de tal com anava la cosa cap a mitjan segle XIII: sobre prop de vuitanta tenidors esmentats, només tres devien una part de les collites. Preval, doncs, la

impressió que si les partions són molt presents en els contractes que han arribat fins a nosaltres, no és perquè fossin freqüents, sinó perquè els senyors vetllaven per assegurar els seus drets quan la senyoria era també excepcionalment remuneradora. És molt difícil, en canvi, dir què podien representar algunes mesures de grans o alguns diners pagats pel cens de parcel·les de les quals ignorem totalment la superfície. Per fixar les idees, podem proposar tanmateix la comparació següent: si fem la suma de tots els pagaments consignats per aquests dos capbreus, es revela globalment prop de cinquanta vegades inferior al que produïen els delmes de només les parròquies de Canillo i d'Ordino (Andorra està dividida en sis parròquies). És a dir, que la senyoria predial sembla ja clarament menys rigorosa que al començament.

A aquesta proposició li podríem replicar per acabar que els dos capbreus que ens han pervingut només donen a conèixer una part ínfima de les possessions que podien existir a Andorra. Els pocs elements que podem reunir sobre la senyoria predial deixen una impressió diametralment oposada. Sense entrar en detalls, podem dir que el domini predial dels senyors sembla que només va concernir uns illots minúsculs del territori andorrà. Però el més espectacular rau en un punt: allà on els documents assenyalen una forta concentració de terres gravades, les actes deixen veure una majoria de terres posseïdes lliurement per andorrans. En una paraula, fins al segle XIV l'alou pagès, o la propietat pagesa si ho preferim, apareix versemblantment com la condició quasi universal dels camps. És prou rar a l'occident medieval del segon mil·lenni perquè això mereixi de ser escrupolosament subratllat, afegint-hi, si cal, que això suposa a més, de la part dels andorrans, una capacitat excepcional de donar, vendre, intercanviar, transmetre les possessions sense estar sotmesos a cap restricció, cap control, cap taxació.

Aquesta extrema feblesa de la sostracció senyorial revela de retruc el gran pes del delme: era aquest, essencialment, qui gravava la producció agrícola. Emparant-nos en aquesta conclusió, podem arriscar un primer comentari. El acord de 1162 i 1176, que apuntaven a regular les relacions dels andorrans amb el bisbe i el capítol d'Urgell, tractaven àmpliament de la qüestió, igual com un capbreu del segle XV, quasi íntegrament consagrat al tema. D'altra banda, els rastres de conflictes no falten pas en la matèria, i hem d'afegir que els delmes eren sovint l'objectiu dels lligams feudals travats entre el bisbe, el capítol i els seus vassalls. És a dir que, d'una certa manera, la documentació sembla assenyalat bé la importància del delme.

El capbreu de 1480 indica la part de les collites que es devia a l'Església: quatre garbes de cada trenta-quatre, és a dir l'11,76%. És una quantitat sens dubte molt elevada, d'entre els més forts que coneixem, cosa que sembla ben confirmar la importància del delme en l'economia de les sostraccions. Cosa que no vol dir que això fos una especificitat andorrana. A Catalunya i en una gran part dels països pirinencs, el delme (amb les primícies) era generalment alçat a nivells superiors a la desena part, sovint a prop de l'un per cada vuit. De més a més,

fins i tot allà on el delme era menys fort, no era rar que es tractés d'una sostracció preponderant; Georges Duby havia remarcat aquets punt ja fa prop de cinquanta anys⁴.

Se'n podria concloure que l'agricultura andorrana estava sotmesa a puncions moderades en raó de la feblesa de la sostracció predial, però que els senyors d'Andorra, tanmateix, disposaven amb el delme d'una part molt substancial de les collites. La realitat era més complexa. En els acords de 1162, els andorrans pretenien concedir al bisbe les esglésies de les seves valls, es comprometien a no nomenar-ne més els servidors i a pagar fidelment els delmes. El 1176, precisaven les maneres de procedir al delmatge i així ens revelen que prop de la meitat dels productes dels delmes quedava entre mans del clero andorrà. La situació perdurà fins a la segona meitat del segle XIII, quan el bisbe es va arrogar la meitat del delme que havien quedat a la diposició del clero andorrà. Això significa, d'entrada, que durant la part essencial del període que ens interessa, els senyors d'Andorra només han rebut la meitat dels delmes: vista des d'aquest angle, la senyoria a Andorra sembla que no va tenir sinó un impacte dels més limitats, almenys fins a la fi del segle XIII. Tanmateix, fins si l'altra meitat dels delmes quedava entre les mans dels clergues andorrans (nomenats pels andorrans mateixos abans del 1162 i després pel bisbe), no podem tenir per nul·la la redistribució dels productes que implicava així el delmatge. Les famílies que exercien un dret de patronatge sobre les esglésies de les Valls, o que obtenien el clericat per alguns dels seus plançons, tenien d'aquesta manera ingressos suplementaris i un avantatge precís sobre els seus veïns.

En definitiva, les sostraccions senyorials sobre l'agricultura andorrana semblen caracteritzar-se, doncs, per la seva lleugeresa. Abans de la fi del segle XIII, els senyors només van aconseguir captar una part molt minsa dels productes de l'agricultura andorrana. Era això una conseqüència dels medi geogràfic? Dit d'altra manera, ¿hem de pensar que aquestes altes terres eren tan desfavorables per al conreu que els senyors tenien ben poc interès per controlar aquest sector d'activitat mentre que el pastoralisme, per exemple es revelava molt més profitós? Aquesta seria una conclusió massa prematura.

Si bé hi ha alguns indicis del desenvolupament de la ramaderia a les Valls, cal confessar que són molt fràgils: esments de caps de bestiar radicats a Andorra (segle XI), conflictes per a la utilització de les pastures (segles XI-XIV), privilegis que concedien una protecció als ramats andorrans que travessaven les terres catalanes (segle XIV), i no gran cosa més. Un acte de 1470, tanmateix, evoca la presa de ramats estimats a dotze mil caps, cosa que permet pensar que hem pogut aproximar-nos al màxim històric des del final de l'Edat Mitjana.

En aquest domini, igualment, el delme era la sostracció principal, l'única que tenia un significat real a l'escala de les Valls. El delmatge era una qüestió feixu-

4. DUBY 1975: 437.

ga i complexa. Un acord de 1334 ens ensenya, per exemple, que calia una quinzena de dies per a recollir la llana tot pujant els cursos dels Valires, i quinze dies més per agafar els xais que baixaven cap a la Seu d'Urgell. El delme es referia a les crics, els formatges i la llana. Quan els ramaders disposaven de ramats importants, els delmadors s'emparaven efectivament d'una cria de cada deu. Però els comptes exactes eren força rars i de més a més és cert que els propietaris de deu vedells o de deu pollins devien ser ben poc nombrosos. En tots els altres casos de figura, el delme era percebut en moneda. El censer de 1480 precisa així quants diners eren deguts per cada anyell, cabrit, vedell, pollí o porcell criat a les Valls. Les formes de defraudar eren nombroses i els conflictes, freqüents; globalment, sembla doncs que els delmadors s'havien d'acontentar amb una sostracció una mica inferior a la desena.

En definitiva, doncs, la ramaderia sembla haver estat més aviat menys taxada que l'agricultura. Ignorem, és veritat, si els clergues andorrans es beneficiaven de la meitat dels delmes animals tal com fruien de la meitat dels grans. Però podem notar que a finals del segle XIII, el bisbe i el capítol d'Urgell havien ficat la mà en aquesta part andorrana dels cereals; en suma, havien augmentat la seva sostracció sobre els conreus en el moment en què la ramaderia prenia una importància creixent. En aquestes condicions, no sembla seriós explicar la feblesa de les puncions exercides sobre les collites argüint el magre interès que podien presentar els fruits d'una agricultura de muntanya: aleshores no sabríem pas com justificar la feblesa de la sostracció sobre les activitats pastorals.

Dit això, ¿hem d'acceptar la idea admesa comunament segons la qual les societats muntanyenques deuriem al pastoralisme l'essencial dels seus recursos, mentre que l'agricultura només els hauria procurat un complement, sempre molt insuficient? Alguns elements porten a dubtar-ne. El 1433, els jurats d'Andorra estimaven que la pobresa del país justificava prohibir l'exportació de blat fora de les Valls. En concloem de grat que la producció de cereals no era pas fabulosa. Tanmateix, això sembla també indicar que la penúria estava lluny de ser dramàtica, fins i tot que no hi havia carència veritable a l'escala de les Valls. La decisió dels jurats, en efecte, ens explica que alguns andorrans disposaven de grans en quantitat suficient per considerar d'anar a vendre'n fora d'Andorra; i podem suposar, de més a més, que si aquests andorrans es prenién la molèstia d'anar a vendre lluny les seves reserves de cereals, és que localment els preus no s'havien inflamat perquè els graners no estaven pas tan desproveïts com volia fer-se creure. Si l'agricultura era menys deficient del que imaginem, la ramaderia era probablement menys dominant del que hem estimat. El seu desenvolupament només era possible amb la transhumància, però per a això calia accedir als pasturatges d'hivern situats al sud de l'Urgellet, cosa poc considerable abans del segle XII. Vol dir això que la ramaderia hauria anat esdevenint progressivament més important que els conreus? No és gens segur que l'economia medieval hagi arribat a un tal estadi d'especialització. Al començament dels segle XIV més aviat sembla,

al contrari, que el delme dels cereals tenia, a Andorra, un valor sensiblement superior al que podien aportar els delmes animals.

Les informacions essencials aportades per aquestes investigacions sobre les sostraccions referides a la producció agropastoral es poden esquematitzar en cinc punts. (1) La sostracció senyorial reposa essencialment en el delme: és com dir la importància de les estructures eclesiàstiques en l'organització social d'Andorra. (2) És una sostracció més aviat feble, sobretot si considerem que la meitat del delme era controlada per andorrans. (3) La raresa de les tinences i l'absència d'un control senyorial sobre les mutacions predials no permetia als senyors d'exercir la més mínima influència sobre l'organització de la producció agrícola. (4) Tanmateix es tractava, com arreu a Europa, de l'activitat primordial dels andorrans. (5) La importància creixent de la ramaderia reforçava el paper de les comunitats que dominaven l'accés als pasturatges.

Les sostraccions sobre les altres produccions

Més enllà de l'agricultura i de la ramaderia, la capacitat dels senyors d'Andorra d'apropriar-se o de controlar una part de la producció sembla haver estat quasi nul·la. No hi ha, doncs, gran cosa a comentar sobre el tema. De totes maneres, convé aturar-se una mica sobre la qüestió per intentar subratllar la independència dels andorrans en uns sectors que d'altra banda eren fermament mantinguts per la senyoria, per provar així de percebre els papers que podien jugar en l'organització social de les Valls.

El territori de les Valls estava a l'entera disposició dels andorrans i sota el seu control exclusiu. Això significa que els habitants d'Andorra tenien plena llibertat de caçar, de pescar, de collir, sense que els senyors s'hi puguin oposar o percebre'n qualsevol cens. No era pas poc privilegi en un espai on aquestes activitats eren sens dubte molt importants. Igualment anava, ja ho he dit, pels pasturatges. No solament els senyors no tenien cap mitjà de constrenyiment o de taxació, sinó que sembla que fins i tot eren exclosos del benefici de les estiuades. Les comunitats andorranes es reservaven el dret d'organitzar els pasturatges, de delimitar els termes, de fixar els camins, de desviar els corrents d'aigua, de regular els litigis. Encara millor, les comunitats s'arrogaven el dret de vendre porcions de pastures o de bosc a andorrans o a forasters: els beneficis s'havien d'esmerçar per al millor profit de les comunitats. Era el cas, particularment, per al carboneig. El treball del ferro, i potser la seva producció, estava igualment lliure de qualsevol dret senyorial. Els textos esmenten algunes fargues a partir del segle XIII, i una acta de començaments del segle XV ens mostra els *probi homines* d'Encamp concedint a un forjador un hostel de la farga per reedificar en deu anys. Li concedien tota llibertat de carbonejar i tarifaven alguna de les seves produccions.

No cal insistir gaire en aquests termes sobre l'avantatge que tenien els andorrans en relació amb la majoria de poblacions de l'Europa feudal. Dissortadament, això no ens explica res sobre la importància d'aquestes activitats. Sembla cert que els habitants de les Valls trobaven en la caça, la pesca i la recol·lecció uns complements alimentaris que cada vegada més sovint mancaven cruelment en altres llocs⁵. Però, fins a quin punt? És evident que els andorrans es beneficiaven de poder accedir a les pastures i als boscos sense pagar res als seus senyors i, encara més, de vendre una part d'aquests recursos sobreabundants. Però quant representava això en relació a la collita d'alguns individus? No ho sabem dir. L'única cosa que sembla que podem afirmar és que aquesta defallença total de la senyoria es combinava amb l'absència quasi absoluta de senyoria predial i deixava als andorrans una autonomia pràcticament absoluta en l'organització de la producció. Podem afegir-hi que això no autoritzava pas els particulars a actuar com els donés la gana. L'explotació dels recursos del territori estava en el seu conjunt sotmesa al control de les comunitats.

Aquest no era el cas en l'esfera de l'artesanat o de les activitats de transformació. La presència senyorial hi era igualment nul·la; però les comunitats tampoc no tenien pràcticament cap paper en la matèria i tota la latitud era deixada als particulars en la conducció de les seves empreses. L'exemple menys mal conegut és el dels molins. Els documents, en efecte, no ofereixen gaire dubtes: els molins eren construccions privades realitzades per una família o un grup de famílies. Al començament del període cal versemblantment imaginar bateries d'edificis força modestos. Al segle XIV, en canvi, les grans cases estaven manifestament en condicions de fer construir molins molt més ambiciosos i són aquestes, sense dubte, que han emprès la construcció de molins drapers, atestats el segle XV. No sabem res dels forns i de les tines. Però podem pensar que, tractant-se d'equipaments més lleugers que un molí, devien igualment inscriure's en el cercle d'una economia domèstica. Això no significa pas, és clar, que cada casa disposés de tots aquests equipaments. Qui no tenia ni molí, ni part de molí havia probablement d'adreçar-se a un parent o a un veí respecte del qual des de llavors es sentia obligat. Seria aventurat de portar més lluny les conjectures. Podem retenir, tanmateix, que en absència de monopolis senyorials i d'estructures comunitàries, les relacions interindividuals eren determinants. La possessió d'un molí, d'un forn, d'una tina establia o reforçava la jerarquia de les famílies.

Les sostraccions sobre el comerç i la fortuna

A l'interior de les Valls, la presència dels senyors era prou tènua i episòdica per permetre un control i una taxació dels intercanvis. Tanmateix, imaginem que,

5. MONTANARI 1996.

fins i tot si la part principal de les activitats andorranes era àmpliament autàrquica, els habitants d'Andorra podien tenir necessitat de productes que no es trobaven al lloc i tenien interès d'anar a vendre els eventuals escreixos de les seves pròpies produccions. Sobre aquest tema, desgraciadament, la documentació no ens diu estrictament res abans del segle XIII.

Per aquesta època, les informacions són força magres. Dos privilegis (una exempció de *monedatge* i de *bovatge*, i una reducció a dos òbols dels drets percebuts a la Seu d'Urgell sobre el mesuratge de l'oli) poden donar el sentiment d'una situació més aviat favorable als andorrans. En canvi, la construcció de la Bastida de Ponts, a la sortida de les Valls, i l'establiment d'un peatge, algunes tarifes del qual ens han pervingut, semblen indicar bé que els senyors d'Andorra, en aquest cas el comte de Foix, estaven fermament decidits a efectuar sobre el tràfic andorrà les sostraccions que eren incapaços de realitzar sobre la producció a l'interior de les Valls.

El segle XIV, tanmateix, mostra un moviment invers. Els andorrans van obtenir dels reis d'Aragó, dels vescomtes de Castellbò o dels comtes de Foix diversos privilegis o confirmacions de privilegis afavorint la seva lliure circulació, la dels seus ramats i la de les mercaderies que transportaven. Fa ben bé la impressió que l'economia andorrana era cada vegada més oberta cap a les regions veïnes i que el volum de les transaccions creixia singularment. Dos punts són particularment importants. (1) A la fi del segle XIV, els andorrans estaven en conflicte obert amb la Generalitat de Catalunya que els acusava d'aprofitar-se de la seva situació jurídica i geogràfica per fer passar mercaderies més enllà de la frontera francoaragonesa sense pagar la taxa de tres diners per lliura que havia estat establerta pel rei d'Aragó. Era cert, i això duraria encara alguns segles... (2) A l'últim quart del segle XIV, els andorrans van obtenir de poder fer un mercat setmanal i una fira anual. Aquesta necessitat sembla directament lligada al tràfic que permetien les noves condicions andorranes.

Si sembla força lògic que el senyors d'Andorra o dels països veïns hagin intentat augmentar les sostraccions sobre la transhumància i les operacions comercials dels andorrans a l'època en què aquestes es desenvolupaven, podem demanar-nos per què van cedir al segle XIV, quan els intercanvis encara prenién més importància. Podem avançar dues explicacions complementàries. Pels comtes de Foix i els reis d'Aragó, i pels bisbes d'Urgell en menys mesura, Andorra havia esdevingut una aposta de principi: era més important afirmar la seva sobirania que no pas esgarrapar alguns petits ingressos suplementaris. El comte de Foix, d'altra banda, figura com el defensor més ardent de les llibertats andorranes. Des de finals del segle XIII, disposava a Andorra, cada dos anys, d'un dret de tala il·limitat. En suma, no li calia gaire imposar-se un control difícil dels intercanvis andorrans quan podia augmentar arbitràriament les sostraccions percebudes sobre el conjunt de les Valls.

Els comtes de Foix i els seus predecessors no s'han pas beneficiat sempre d'aquest dret de quèstia il·limitat. És l'últim punt important que hem d'examinar, i un punt que n'il·lumina molts altres. Al segle XII, la quèstia d'Andorra que es compartien els bisbes d'Urgell i els seus feudataris era un cens de 200 sous impositat cada dos anys, però fins a l'alçada de només 4.000 sous; el comte de Foix tenia el dret de quèstia els anys en què el bisbe no en disposava i no estava sotmès a cap sostre. Per quedar-nos en l'essencial, això significa d'entrada que durant el segle XIII el pes de la quèstia ha crescut monstruosament. Tanmateix, tot fa pensar que al mateix temps la quèstia representava finalment només entre el terç i el cinquè del delme: o sigui que abans d'aquest augment monstruós no representava pràcticament res.

Si el detall de cada moviment és impossible de percebre, el conjunt sembla finalment força convergent. Al segle XIII, i sobretot en la seva segona meitat, els andorrans van ser sotmesos a nous peatges, van experimentar un augment fenomenal de la quèstia i van perdre el benefici de la meitat dels delmes que controlaven. La seva situació s'havia clarament deteriorat si considerem l'augment sensible de les sostraccions. A partir d'allà, tanmateix, van saber aprofitar les noves dades i particularment l'ambigu estatut jurídic de les Valls. Podem imaginar que la ramaderia i el comerç tindrien en endavant una importància més gran que abans, fins i tot si la producció de cereals continuava sent un imperatiu primordial per a la immensa majoria dels habitants.

Algunes proposicions per concloure

La senyoria que afrontaven els andorrans sembla en definitiva remarcable per tres dels seus caràcters: la feblesa relativa de les sostraccions que va imposar, almenys fins al segle XIII; l'absència quasi total d'intervenció senyorial en l'organització de la producció i dels intercanvis; i la part aclaparadora del delme en el conjunt de les sostraccions.

La importància de la sostracció eclesiàstica és sens dubte l'element més impactant d'entrada. No és cert, tanmateix, que això faci diferent Andorra del conjunt de l'Europa feudal: altres regions ofereixen una constatació semblant. El fet que la meitat d'aquesta punció hagi romàs fins al segle XIII sota control dels andorrans, és a dir en mans que no eren aristocràtiques, és més excepcional. És ben evident que això està en relació amb la profusió de les capelles edificades entre els segles IX i XII, i amb la riquesa de les seves decoracions: senyors més distants haurien invertit molt menys. Però cal remarcar, sobretot, que això creava una diferència considerable a dins mateix de la societat andorrana entre les famílies que aconseguien accedir a aquests ingressos eclesiàstics i les que només pagaven els delmes i les ofrenes de costum.

A partir d'aquí, és permès pensar que les elits pageses que controlaven les esglésies andorranes ocupaven un lloc essencial en la redistribució dels productes i l'organització de la producció (el lloc que els senyors deixaven en gran part lliure). Per dir-ho breument, imaginem sense massa dificultat que aquests ingressos suplementaris permetien comprar la terra, construir molins o forns, endeutar tota una clientela de veïns, o bé encara adquirir importants ramats i beneficiar-se plenament de les possibilitats ofertes per les propietats comunals. En suma, podem conjecturar que aquí hi havia una de les tensions centrals de l'estructura econòmica i social de l'Andorra medieval. En la influència o els mitjans de domini de les elits locals cal tanmateix distingir el que pertany com a propi a les famílies riques i el que provenia en principi del conjunt de la comunitat: distingir els molins i l'ús de les pastures, per exemple. En el segon cas, en efecte, el lloc del poder senyorial era ocupat per les comunitats i no per les cases dominants. Fins si és probable que les famílies amb més fortuna també hagin dominat els engranatges de les representacions i de les accions col·lectives, l'equilibri de les forces era en aquest cas molt més complex. Globalment, sembla bé que les formes de dominació lligades a les comunitats hagi agafat una importància creixent en relació amb els mitjans dominats individualment. És així, per exemple, que els delmes i la tria dels servidors semblen haver passat progressivament sota el control de les comunitats (abans de ser presos a les famílies andorranes pel bisbe d'Urgell); alhora, d'altra banda, la fusta i les estiuades prenen una importància cada cop més gran.

Fins si l'evolució de la sostracció prové sense cap dubte de factors molt més complexos, és permès pensar que el desenvolupament de noves activitats és una clau important per comprendre la lògica de les puncions senyorials. Podem notar, d'entrada, que si la sostracció senyorial pesa en primer lloc sobre la producció agrícola és versemblantment i tot simplement perquè es tractava de la principal producció andorrana. Les condicions geogràfiques podrien explicar aleshores la feblesa de la sostracció, una sostracció que hauria tingut en compte el potencial agrícola de les Valls, forçosament limitat. La indigència de la senyoria predial es podria explicar de la mateixa manera: no és a Andorra on somniava construir grans dominis agrícoles. En un segon temps i com per confirmar això, la pujança de les activitats pastorals i comercials va coincidir amb una transformació i un augment sensible de les sostraccions. Els senyors d'Andorra que no havien mai controlat res de la producció dins de les Valls tenien en canvi el domini dels camins que havien de seguir els andorrans en els seus desplaçaments; i la seva benevolència tenia un preu.

Bibliografia

BOURIN, M., MARTINEZ SOPENA, P. (2004): *Pour une anthropologie du prélèvement seigneurial dans les campagnes médiévales (XIe-XIVe siècles)*. Paris.

CHARBONNIER, P. (1993). "Essai d'un classement des redevances seigneuriales", *Seigneurs et seigneuries au Moyen Âge*, Actes du 117e congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992). Paris, p. 187-199.

DUBY, G. (1975). *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1962.

MONTANARI, M. (1996). *La faim et l'abondance. Histoire de l'alimentation*. Paris.

VIADER, R. (2003). *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*. Toulouse.